

روشنایی سلجوقی

معرفی و تحلیل ساختاری
وسایل روشنایی فلزی دوران
سلجوقی با تأکید بر آثار
موزه‌های ایران باستان و لوور

مهران هوشیار

استادیار گروه هنر اسلامی دانشکده هنر، دانشگاه سوره تهران

آزیتاحسینی

دانشجوی کارشناس ارشد پژوهش صنایع دستی، دانشگاه سوره

سمانه ترکشوند

دانشجوی کارشناس ارشد پژوهش صنایع دستی، دانشگاه سوره

چکیده

ساخت وسایل روشنایی از دیرباز یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های بشر بوده است. عصر سلجوقی یکی از شاخص‌ترین دوره‌های تاریخی در دوران اسلامی است که در تمامی هنرها از جمله فلزکاری پیشرفت قابل‌ملاحظه‌ای حاصل آمده است. از آنجاکه تنوع فرم و تزئینات وسایل روشنایی فلزی این دوران بیش از نمونه‌های سفالی و شیشه‌ای به جای مانده است، در این مقاله سعی بر آن بوده است که وسایل روشنایی فلزی دوران سلجوقی با تمرکز و تأکید بر آثار موجود در موزه ایران باستان و لوور فرانسه معرفی و تحلیل ساختاری شود. روش به‌کاربرده شده در این پژوهش، شیوه تاریخی - توصیفی و تحلیلی بر اساس آثار موجود و متون باقی‌مانده بوده و با گردآوری مطالب و اسناد مکتوب و نیز مشاهده آثار موجود در موزه‌های مذکور، انجام شده است. هنرمندان سلجوقی به این ابزار تنها به چشم وسایلی برای رفع نیاز نمی‌نگریستند بلکه به دنبال هرچه زیباتر و خلاقانه‌تر کردن آن‌ها بودند و از درج نقوش تزئینی بر سطح این اشیاء، برای ثبت عقاید حامیان و پیروان خود و نیز بازتاب نگرش اجتماعی عصر سلجوقی استفاده می‌کردند. آشنایی با فرم و اشکال این وسایل می‌تواند در احیای هنر سلجوقی در هنر عصر حاضر، کمک شایانی باشد.

کلیدواژه‌ها: وسایل روشنایی فلزی، دوران سلجوقی، موزه ایران باستان، موزه لوور

مقدمه

و تشویق سلاجقه، در رشد و تعالی این هنر مؤثر واقع شده است؛ به‌طوری‌که بسیاری از هنرشناسان، هنر فلزکاری را که اغلب در وسایل روشنایی نمود پیدا کرده است، یکی از برترین هنرهای دوران سلجوقی برمی‌شمارند. این وسایل عبارت‌اند از: پیه‌سوز، شمعدان، چراغدان، پایه چراغ، قندیل، فانوس، مشعل و چراغ‌های روغنی، با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و اهمیت هنر فلزکاری در دوره سلجوقی، نیاز به پژوهش بسیاری درباره این

با ظهور اسلام، هنر و صنایع دستی دچار تغییر و تحول عمده‌ای شد و اکثر قالب‌های هنری گذشته را دگرگون و متحول ساخت. هنر فلزکاری ایران در طول حیات خود در دوره‌های مختلف دچار تحولات عمده‌ای شده است که از جمله می‌توان به دوران حکومت سلجوقیان اشاره کرد. فلزکاری در دوران سلجوقی با حفظ شکوه و جلال و نیز ظرافت خاص دوره ساسانی، جنبه‌های هنر اسلامی را نیز در بر دارد و حمایت

هنر، به‌ویژه در این دوران، احساس می‌شود. این پژوهش بر مبنای وسایل روشنایی موجود در موزه ایران باستان و لوور پاریس صورت گرفته و نمونه آماری آن شامل ۱۷ اثر بوده است. هدف پژوهش، مطالعه انواع وسایل روشنایی فلزی و تکنیک ساخت آن‌ها در آن دوران، شناخت و بررسی تنوع شکلی آن‌ها و بررسی تنوع تزیینات به‌کاررفته در این آثار و نیز کمک به مستندسازی این آثار برای به‌دست‌آوردن ریشه‌ها و پیوندزدن گذشته به امروز می‌باشد.

پرسش‌هایی که در این خصوص مطرح می‌شود عبارت‌اند از:

۱- وسایل روشنایی دوران سلجوقی از نظر تکنیک ساخت چه تنوعی داشته‌اند؟

۲- تنوع شکلی وسایل روشنایی این دوره به چند دسته قابل تقسیم است؟

روش انجام تحقیق کتابخانه‌ای- میدانی، بر اساس جست‌وجوی منابع و مقالات و نیز به‌صورت بازدید از موزه ایران باستان تهران و جست‌وجو در موزه لوور پاریس از طریق وب‌گاه‌های موجود و قابل دسترسی بوده است. برخی از مقالات مورد استفاده در این پژوهش عبارت‌اند از:

• «فلزکاری سلجوقی هنر اسلامی با هویت ایرانی»، نوشته مهدی رازانی و حمیدرضا بخشوده‌فر، فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، سال پنجم شماره ۴ و ۵، زمستان ۱۳۸۸ و بهار ۱۳۸۹.

• «بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی»، نوشته باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، هنر و معماری، سال ۱۳۶۲.

• «قندیل نماد نور الهی»، نوشته فاطمه حاتمی، فقه و اصول، وقف میراث جاویدان، تابستان ۱۳۸۵، شماره ۴ و ۵.

• «جایگاه و نمود مذهب در قندیل‌های ایرانی»، نوشته مهناز شایسته‌فر، علوم قرآن و حدیث، مشکوه، بهار و تابستان ۱۳۸۱، شماره ۷۴ و ۷۵.

• «زبان و بیان در هنر فلزکاری ایران دوره اسلامی تا حمله مغول»، نوشته محمد خزایی و بهار موسوی مجازی، ماه هنر، خرداد ۱۳۹۱، شماره ۱۶۵.

معرفی هنر و صنایع فلزی دوران سلجوقی

سلجوقیان در اصل از طوایف چادرنشین و صحراگرد ترکمن از نواحی قرقیز در آسیای مرکزی بودند که در اوایل سده پنجم ه. ق با تصرف قسمت اعظم ماوراءالنهر حکومت خود

را پایه‌گذاری کردند. «روی کار آمدن سلجوقیان به پایتختی ایران چهار رویکرد اساسی در پی داشت که توسعه هنرها را نیز تحت تأثیر قرار داد. ۱- تعادل و موازنه بین گروه‌های نژادی و زبانی، ۲- تجزیه قدرت سیاسی در چهارچوب خلافت عباسی، ۳- تجدید حیات تسنن و تهذیب تشیع و شکوفایی تصوف، ۴- توسعه و گسترش زبان فارسی و آداب و سنت‌های ایرانی» (بازورث و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۱). صنعت فلزکاری بر اثر رواج مجدد اسلوب زرکوبی بر سطح اشیای مفرغی و برنجی، به شکوفایی تازه‌ای دست پیدا کرد. این اسلوب در اوایل دوره اسلامی گاه همراه با حکاکی و برجسته‌کاری روی فلزات در ایران به کار رفته بود لیکن از اوایل قرن بیستم ه. ق. مس و نقره مورد استفاده قرار گرفت و از اوایل قرن هفتم هجری نقره‌کوب کردن و زرکوب کردن ظروف و اشیای نفیس فلزی متداول شد. «صنعت فلزکاری سلجوقیان مانند دوران ساسانی در دو نوع است:

۱- اشیای ساخته‌شده از ورقه‌های مس، آهن، برنج و ندرتا از طلا و نقره؛

۲- اشیای ریختگی ساخته‌شده از مفرغ، برنج، مس و احتمالاً طلا و نقره» (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۴۳).

در روش اول برای ساخت اشیای مسطح، از جمله قلمدان، پایه‌های بلند شمعدان مشبک و سینی به کار می‌رفت. اشیای ساخته‌شده به روش ریخته‌گری که جزء روش دوم می‌باشد عبارت‌اند از: تنگ، جام‌های بزرگ، شمعدان‌های بزرگ، برخی از پیه‌سوزها و عودسوزها.

بیشتر اشیای فلزی در عصر سلجوقی که در ایران ساخته شده‌اند، از جنس مس و آلیاژهای آن، یعنی مفرغ و برنج‌اند.

تکنیک‌های به‌کاررفته در هنر فلزکاری این دوره، بیشتر ریخته‌گری یا قالب‌گیری بوده است. به‌طور کلی نقوش تزیینی موجود بر این اشیای فلزی عبارت‌اند از:

۱- نقوش انسانی

۲- نقوش حیوانی

۳- نقوش موجودات افسانه‌ای

۴- نقوش گیاهی

۵- نقوش هندسی

۶- کتیبه‌های خطوط تزیینی.

شمعدان

شمعدان‌های این دوره انواع متفاوتی دارد. برخی از آن‌ها کوتاه‌اند؛ شکل ظاهری آن‌ها

بسیاری از
هنرشناسان،
هنر فلزکاری
را که اغلب در
وسایل روشنایی
نمود پیدا کرده
است، یکی از
برترین هنرهای
دوران سلجوقی
برمی‌شمارند

آویزان کردن از سقف یا دیوار دارند. در ساخت و تزیین پیه‌سوزها، مانند دیگر وسایل روشنایی، هنرمندان این دوره تمام هنر خود را به کار گرفته و نمونه‌های بسیار زیبایی به وجود آورده‌اند. پیه‌سوزهای یافت‌شده را می‌توان با توجه به فرم و شکل به پنج دسته تقسیم نمود:

الف- پیه‌سوزها با پایه چندضلعی: به‌طور کلی، این پیه‌سوزها علاوه بر پایه چندضلعی، دارای دسته‌هایی به شکل حیوانات از قبیل پرندگان و فیل هستند. شاید نقطه اشتراک تمامی آن‌ها فرم گلابی‌شکل دهانه و دسته جانوری‌شان باشد. تعداد زیادی از پیه‌سوزها از این دسته‌اند (شکل ۳).

ب- پیه‌سوزهای تک یا چند فتیله‌ای بدون پایه: این دسته از پیه‌سوزها معمولاً بدنه‌ای مدور با درپوش‌های جانورسان و گاه دسته‌هایی مزین به شکل پرند دارند (شکل ۴).

ج- پیه‌سوزهای چند فتیله با پایه: این پیه‌سوزها بیشتر پایه‌های جانوری و گاه پایه‌های مدور دارند (شکل ۵).

د- پیه‌سوزهای حیوانی: این دسته از پیه‌سوزها بیشتر به شکل حیوانات افسانه‌ای و گاه پرندگان می‌باشند (شکل ۶).

ه- پیه‌سوزهای آویزی: این پیه‌سوزها برای روشن کردن از سقف آویزان می‌شوند و شاید بتوان آن‌ها را نوعی قندیل محسوب کرد. معمولاً این نوع پیه‌سوز بیش از دو فتیله داشته‌اند تا بتوانند روشنایی بیشتری به وجود آورند (شکل ۷).

۲- جدول و نمودار شیوه اجرای نقوش و روش ساخت

شمعدان	پیه‌سوز	شیوه اجرای نقوش و روش ساخت
۵	۱۰	حکاکي
۲	۳	مشبك‌كاري
۴	۱۲	ريخته‌گري
۱	۰	چكش‌كاري
۱	۰	برجسته‌كاري
۱	۰	قلم‌زني
۲	۰	نقره‌كوب

شبيه به زنگ است و پایه‌هایی گرد یا چندضلعی دارند. این پایه‌ها دارای نقوش نیم‌برجسته یا تمام‌برجسته پرندگان و حیوانات و گاه نقوش انسانی در حال انجام دادن کارهای مختلف هستند و معمولاً بر زمینه‌هایی با نقوش اسلیمی یا هندسی تزیین شده‌اند.

شمعدان‌های بلند سه پایه، و بدنه‌ای استوانه‌ای دارند که در انتهای استوانه یک سینی جهت قرار گرفتن شمع تعبیه شده است. پایه‌های این شمعدان‌ها اغلب به شکل پنجه حیوانات با نقوش گیاهی، هندسی، جانوری و کتیبه است. شمعدان‌های فلزی اوج هنرنمایی فلزکاران بوده است و هنرمندان روی آن‌ها انواع نوشته‌ها و تصاویر را قلم‌زنی، حکاکي و ... نموده‌اند. فرم شمعدان‌ها را می‌توان به دو نوع تقسیم کرد:

الف- شمعدان‌های استوانه‌ای و ستونی (پایه یا بدن جانور)

ب- شمعدان‌های حجیم، پهن و کوتاه (پایه‌های چندضلعی یا مدور).

الف- شمعدان‌های استوانه‌ای و ستونی (پایه یا بدن جانور): این شمعدان‌ها معمولاً دارای پایه‌هایی به شکل پنجه یا بدن جانوران‌اند. استوانه میانی در بیشتر موارد مشبك شده که علاوه بر زیبایی به سبکی اشیا نیز کمک نموده است (شکل ۱).

ب- شمعدان‌های حجیم، پهن و کوتاه (پایه چندضلعی و مدور): این فرم شمعدان‌ها با نقش کردن تزیینات و وقایع روزمره از فرم استوانه‌ای مناسب‌ترند؛ چراکه فضای بیشتری برای به نمایش گذاشتن هنرنمایی هنرمندان دارند و با توجه به قدرت بدنه و سنگینی وزن نسبت به دیگر نمونه‌ها از استقامت بیشتری برخوردارند (شکل ۲).

شکل ۱- شمعدان مفرغی، ایران، خراسان، سده‌های ۶ و ۷ م. ق.، ریخته‌گری، حکاکي، موزه ایران باستان، بخش دوران اسلامی

شکل ۲- شمعدان مسی، ایران، خراسان، اواخر سده ۶ و اوایل سده ۷ م. ق.، چکش‌کاری، برجسته‌کاری، نقره‌کوب، حکاکي، موزه لوور

شکل ۳- پیه‌سوز، مفرغی، ایران، قوچان، سده‌های ۵ و ۶ م. ق.، ریخته‌گری، حکاکي مس و برنج‌کوب، موزه ایران باستان، بخش دوران اسلامی

شکل ۴- پیه‌سوز، مفرغی، ایران، خراسان، اواخر سده ۵ و اوایل سده ۶ م. ق.، ریخته‌گری، حکاکي، موزه لوور پاریس

شکل ۵- پیه‌سوز، مفرغی، ایران، خراسان، اواخر سده ۵ و اوایل سده ۶ م. ق.، ریخته‌گری، حکاکي، موزه لوور پاریس

پیه‌سوزها

پیه‌سوزها جزء اولین وسایل روشنایی در زندگی بشر بوده‌اند و با بررسی این اشیا، به سیر تحول وسایل روشنایی می‌توان پی برد. پیه‌سوزها در این دوره فرم‌های متنوع و گوناگونی دارند. برخی دارای پایه‌های مخروطی و چندضلعی و برخی بدون پایه‌اند. تعدادی از آن‌ها تک‌فتیله‌ای و تعدادی چندفتیله‌ای هستند. همچنین بعضی دو یا سه دسته دارند که در طرفین و در عقب بدنه‌شان است. البته پیه‌سوزهایی هم یافت شده‌اند که علاوه بر دسته، زنجیری برای

شکل ۶- پیه‌سوز، مفرغی، ایران، سده ۶ ه. ق، ریخته‌گری، حکاکی، موزه لوور پاریس

شکل ۷- پیه‌سوز، مفرغی، ایران، خراسان، سده ۵ ه. ق، ریخته‌گری، موزه ایران باستان، بخش دوران اسلامی

سلجوقی نیز می‌شود- استفاده از فلزهای گران بها چون طلا و نقره جایز نبوده است، هنرمندان آن دوران به ابتکاری جدید دست می‌زده‌اند؛ یعنی ساخت اشیاء از آلیاژهای ارزان تری مثل مفرغ و برنج و همچنین تزیین و ترصیع آن‌ها با فلزات نقره و طلا، و بدین طریق این ظروف کم‌بها را جلوه و جلای مطلوب می‌بخشیده‌اند.

بر اساس تحقیقات و اطلاعات جمع‌آوری شده در این پژوهش، ۱۷ نمونه اثر که از نظر تنوع، به ترتیب شامل پیه‌سوز و شمعدان‌اند، مورد مطالعه قرار گرفتند. با توجه به آمار ارائه‌شده در جدول و نمودار ۳-۱، بیشترین نوع فلز استفاده‌شده در این نمونه‌ها، مفرغ است. همچنین در این دوران، از دو تکنیک ریخته‌گری و حکاکی جهت ساخت و تزیین نقوش اشیای فلزی موجود در این دوره، موزه، استفاده شده است (نمودار ۳-۲)، ضمناً روی تمامی شمعدان‌ها و پیه‌سوزهای موجود می‌توان تزییناتی شامل تلفیق نقوش گیاهی، هندسی، انسانی، حیوانی و کتیبه‌ای (نوشتاری) مشاهده کرد. استفاده کمتر از نقوش انسانی و حیوانی و استفاده فراوان از نقوش گیاهی و هندسی و نوشتاری را نیز می‌توان به‌وضوح مشاهده نمود (نمودارهای ۳-۳ و ۳-۴).

متأسفانه روی اشیای یافته‌شده، امضا یا نامی که مشخص کند اثر متعلق به کدام هنرمند است یا به سفارش چه کسی ساخته شده است، وجود ندارد. ضمناً پس از انجام بررسی و تحلیل ساختاری نقوش تزیینی به‌کاررفته روی آثار موجود در موزه‌های ایران باستان و لوور پاریس، جداول فراوانی و نمودارهای مربوط به آن‌ها تهیه و تنظیم گردید. با توجه به آمار و ارقام مندرج در جداول و نمودارهای مذکور، روش ساخت و شیوه تزیینات متداول شمعدان و پیه‌سوزهای متعلق به دوران سلجوقی ریخته‌گری و حکاکی بوده است. ضمناً نقوش تزیینی به‌کاررفته در شمعدان‌ها و پیه‌سوزهای دوران سلجوقی، نوع «هندسی و گیاهی» در اکثریت و نوع «انسانی» در اقلیت می‌باشند. همچنین، نوع «حیوانی و نوشتاری» به لحاظ توزیع فراوانی نسبی در حد میانه نزدیک به اکثریت قرار دارد. لذا از این پژوهش می‌توان نتیجه‌گیری کرد که توجه و تمرکز هنرمندان فلزکار دوره سلجوقی بیشتر بر روش ساخت ریخته‌گری و همچنین شیوه تزیینات با نقوش هندسی و گیاهی بوده است و آن‌ها ظاهراً توجه کمتری به نوع انسانی داشته‌اند اما از نوع حیوانی و نوشتاری نیز کم‌وبیش استفاده کرده‌اند.

۱- جدول و نمودار تنوع جنس شمعدان و پیه‌سوز

شمعدان	پیه‌سوز	جنس
۴	۱۱	مفرغ
۱	۰	مس
۰	۱	برنج

۳- جدول و نمودار فراوانی نسبی نقوش تزیینی در شمعدان‌ها

تعداد	نوع نقوش
۴	گیاهی
۳	نوشتاری
۱	انسانی
۳	حیوانی
۴	هندسی

۴- جدول و نمودار فراوانی نسبی نقوش تزیینی در پیه‌سوزها

تعداد	نوع نقوش
۶	گیاهی
۴	نوشتاری
۱	انسانی
۴	حیوانی
۵	هندسی

نتیجه‌گیری

در این مقاله پس از معرفی ابزار و وسایل روشنایی، درباره زمینه تاریخی، فرهنگی، هنری و تکنیک ساخت و انواع تزیینات وسایل روشنایی فلزی در دوره سلجوقی توضیحاتی داده‌ایم و در ادامه، به بررسی و توصیف هر یک از اشیای فلزی روشنایی، از لحاظ تکنیک و روش ساخت و نقوش تزیینی به‌کاررفته روی آن‌ها پرداخته‌ایم. تحقیق حاضر با هدف بررسی دقیق‌تر ابزار روشنایی باقی‌مانده از دوران سلجوقی انجام شده است. ابزارهای روشنایی به‌دست‌آمده از این دوران، که بیشتر شمعدان و پیه‌سوزند، که در موزه‌های ایران باستان و لوور پاریس نگهداری می‌شوند، از آنجاکه در دوره‌های اسلامی - که شامل دوره

منابع

۱. احسانی، محمدتقی. (۱۳۸۶). هفت هزار سال فلزکاری در ایران. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۲. افروز، محمد. (۱۳۸۹). فلزکاری عصر سلجوقی و صفوی. تهران: انتشارات جمال هنر.
۳. بازورث و دیگران. (۱۳۸۴). شاهکارهای هنر ایران (ترجمه یعقوب آژند). تهران: انتشارات مولی.
۴. ایس، کریستی. (۱۳۴۷). تاریخ هنر اسلامی (ترجمه مسعود رجوب نیا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵. بوب، آرتور و آکرومن، فیلیس. (۱۳۸۴). شاهکارهای هنر ایران (ترجمه پرویز نائل خانلری). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۶. توحیدی، فائق. (۱۳۸۶). مبانی هنرهای فلزکاری، سفالگری، نگارگری و... تهران: انتشارات سمیرا.
۷. حیدرآبادیان، شهرام. فرناز عباسی فر. (۱۳۸۸). هنر فلزکاری اسلامی. تهران: نشر سبحان نور.
۸. دیماند، س. م. (۱۳۶۵). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۹. سید صدر، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). دایره المعارف هنر. تهران: سیمای دانش.
۱۰. کاتلی و دیگران. (۱۳۸۶). هنر سلجوقی و خوارزمی (ترجمه یعقوب آژند). تهران: انتشارات مولی.
۱۱. گرگانی، مهراوه. (۱۳۷۶). ابزار روشنایی. مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۷، بهار و تابستان.
۱۲. حمدحسن، زکی. (۱۳۸۸). هنر ایران در روزگار اسلامی (ترجمه محمدابراهیم اقلیدی). تهران: انتشارات صدای معاصر.
۱۳. وارد، ریچل. (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی (ترجمه مهناز شایسته‌فر). تهران: انتشارات مطالعات اسلامی.
14. Allan W. James. (1982). Nishapur Metalwork of the Early Islamic Period. New York, NY: MetPublications